

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a chapter published in *Den nya staten: Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900*.

Citation for the original published chapter:

Nydahl, E., Harvard, J. (2016)

Den nya statens ansikten.

In: Erik Nydahl & Jonas Harvard (ed.), *Den nya staten: Ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900* (pp. 9-23). Lund: Nordic Academic Press

N.B. When citing this work, cite the original published chapter.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:miun:diva-29377>

Den nya statens ansikten

Erik Nydahl & Jonas Harvard

Under 1800-talets senare del omstöptes det svenska samhället i grunden. I den framväxande industrins spår följde ekonomiska och sociala omvälvningar av tidigare okänt slag. De gamla stånden löstes upp och ersattes av en ny tids samhällsindelning. Krav på politiska reformer restes och genomfördes, från 1860-talets kommunal- och representationsreformer till det demokratiska genombrottet ett drygt halvsekel senare. Moderna kommunikationer band samman folk och landsdelar, och naturresurser som tidigare saknat värde blev nu till industriella tillgångar. En tilltagande migration inom och utom landet påskyndade omvandlingen, samtidigt som en växande arbetarbefolkning ropade efter mat, husrum och rättvisa.

Med utgångspunkt i sekelskiftets svenska samhälle vill vi med denna antologi återvända till ett antal frågor som rör industrialiseringsprocessen och de djupgående förändringar som genom den följde i samhällsstrukturen. Riksdagen, städerna, fabriksorterna och landsbygden påverkades alla på något sätt av de industriella strukturer, som i socialt, och ekonomiskt, ideologiskt och politiskt, hänseende trängde sig på. Vissa regioner ”drabbades” tidigare och mer resolut än andra. Hit hörde exempelvis de svårtillgängliga och glest befolkade norrländska landskap som med järnvägen eller flottningslederna som vägröjare i ett tidigt skede upptogs i den industriella eran för att stilla Moder Sveas behov av grova furuträd och frisk fjällluft. Det sistnämnda ställdes vid sekelskiftet i kontrast till städernas osunda trångboddhet, som en lika nödvändig som naturlig del av det moderna samhället.¹ Vidare låste ångkraften och den allt öppnare internationella marknaden upp dörren för de industriorter och stationssamhällen som

under denna tid växte fram. Med kommunikationernas hjälp och i synnerhet genom tidningspressen på lokal och nationell nivå formades relationer mellan lokala gemenskaper och nationen som helhet.

Lika viktig som antalet fabriker, lokomotiv och andra omisskännliga industriella attribut var emellertid utvecklingens effekter på ett mera ideologiskt plan. Det politiska samtalet vid mitten av 1800-talet satte snäva gränser för statliga ingripanden. Enligt rådande ideologi ansågs samhället vara uppdelat i två separata områden, det allmänna som staten hade rätt att agera i, och det enskilda som lämnades åt medborgare och näringar att verka i enligt tidens liberala principer. För tiden centrala spörsmål om fattigvård, emigration och det alltmer spända förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare föll inom den enskilda sfären och hamnade alltså utanför ”det allmännas” räckvidd. Inför sin tids sociala och ekonomiska utmaningar stod den industrikapitalistiska staten påfallande svarslös.

Tiden före och efter sekelskiftet 1900 kom statsmakten att, såsom Svenbjörn Kilander uttryckt det hela, byta ansikte.² Samhällets övergång till en modern och framåtsyftande industrination var nära förbunden med framväxten av en tung industrisektor, men också av ett förändrat samhällskontrakt mellan stat, näringar och medborgare. Den tidigare skarpa linjen mellan vad som ansågs höra till det privata och enskilda att råda över respektive till det statliga och allmänna att ta ansvar för, kom framåt sekelslutet att förlora sina konturer. Även om denna process naturligtvis var långt mer komplicerad, brukar tullfrågans omsvängning under 1880-talet framhållas som den isbrytare genom vilken statsideologin växlade över i en mera intervenerande riktning. Nu sågs det inte bara som ett åtagande för staten, utan som dess skyldighet, att värna *samhälleliga* intressen, och det i en tämligen bred bemärkelse. Så möjliggjordes beslut i riksdagen som några decennier tidigare hade varit uteslutna, när ”det enskilda” under tidigt 1900-tal allt oftare sattes under statens beskydd och vård med motiveringen: För samhällets bästa!

I forskningen utvecklades, med början under 1970-talet, ett intensivt intresse för denna omvandling och dess rötter. En teoribildning växte fram utifrån tankegångar som kan spåras helt tillbaka till Rudolf Hilferdings *Das Finanzkapital* från 1910.³ *Das Finanzkapital* analyserade monopolkapitalismen, och framför allt tendensen till allt större

företagssammanslutningar när den klassiska industrikapitalismen förändrades. Genom aktiebolagsformens genomslag som företagsbas abstraherades ägandet och skildes från drift och kontroll. Bankerna fick därigenom allt större makt över industrin. Dessa tankegångar om en utveckling mot större enheter utvecklades i tysk forskning framför allt av Jürgen Kocka, som i flera arbeten under 1970- och 1980-talen dissekerade den organiserade kapitalismens särdrag. Han analyserade empiriskt hur den tyska industrin byråkratiserats och hur managementmetoder inspirerade av USA snabbt fick fotfäste. Nyckelorden var standardisering och storskalighet.⁴

I en senare kommentar framhåller Scott Lash och John Urry att den organiserade kapitalismen måste förstås i flera nivåer. Graden av byråkratisering, organisation och standardisering var olika stor i olika faser och på olika nivåer av maktpyramiden. Det gör att olika länders inträde i fasen organiserad kapitalism såg olika ut. Enligt Lash och Urry kännetecknades Tyskland av en relativt snabb övergång både vad det gällde organisation ”at the top”, det vill säga finansväsendets organisering och statsmaktens omvandling och ”at the bottom”, det vill säga civilsamhällets väg till ordnade former för samhälleligt deltagande genom intresseorganisationer, liksom i utvecklingen av välfärdssamhällets strukturer. I deras analys framstår Sverige som det kanske mest idealtypiska exemplet på organiserad kapitalism, och de framhåller i synnerhet socialdemokratins och fackföreningsrörelsens betydelse under mellankrigstiden.⁵

Det är i ljuset av denna utveckling mot större samhälleliga enheter och större enhetlighet i samhällsorganisationen som det stora intresset för den högre utbildningen ska förstås. När kapitalismen inte längre var spontan och oreglerad, utan centraliserad och standardiserad, ökade behovet av specialister och fackmän med teknisk och byråkratisk kompetens. Högskolorna fick ett särskilt uppdrag att leverera kompetenta medarbetare till samhällsmaskineriet.

Den tyska modellen vidareutvecklades senare i Uppsala, framför allt av Rolf Torstendahl. Torstendahl presenterade en storskalig syntes av kapitalismens utveckling utifrån frågan om byråkratisering på olika nivåer och i olika sektorer. Byråkratiseringens essens var strävan efter optimerade samhällssystem, som balanserade och reglerade kapitalismens drivkrafter gentemot definierade grundläggande sam-

hällელიga behov av förutsägbarhet och stabilitet. Även för Torstendahl utgjorde den högre utbildningen och professionaliseringen en viktig grund i förståelsen. Dessa debatter om olika aspekter av utvecklingen sammanfattades så småningom i det som i dag vanligen betecknas fyrfasmodellen. Denna modell avsåg att sammanfatta huvuddragen i fyra på varandra följande historiska skeenden, från den klassiska industrikapitalismen (till omkring 1890), över den organiserade kapitalismen (1890–1930), delaktighetskaptalismen (1930–1970) till den korporativa kapitalismen (1970–). Var och en av dessa faser kännetecknades enligt teorin av en viss uppsättning faktorer när det gällde samhällsekonomin villkor, men också, som ovan nämnts, av en ideologisk konception.⁶

Men där inledande studier betonade motsättningen mellan exempelvis den klassiska industrikapitalismens passiva *laissez-faire*-stat, och den aktiva statsmakten under den organiserade kapitalismen, utvecklades forskningen över tid till en mer finkornig analys av olika samhällsområden. Dikotomin mellan ingripa/inte ingripa ersattes av frågan: Ingripa, men i *vad*? Svenbjörn Kilander presenterade 1991 i *Den nya staten och den gamla* ett antal delstudier, som gjorde anspråk på att utifrån empiriska generaliseringar följa framför allt övergången från klassisk industrikapitalism till organiserad kapitalism. Denna övergång kännetecknades enligt honom av en förändrad relation mellan samhällets allmänna och enskilda sfärer, som nu flöt samman till en gemensam sfär, och i förlängningen av ett förändrat mandat för staten att ingripa på olika områden.⁷ *Den nya staten och den gamla*, som byggde vidare på en tidigare studie av Kilander rörande statens inblandning i kommunikationspolitiken genom telegramcensuren under första världskriget⁸, har fått ett betydande inflytande. Boken är i dag välciterad, både i forskning som explicit behandlar statens roll och i forskning som sökt sammanhang för att positionera andra empiriska frågor i en större process av samhällsomvandling.⁹

Modellen har emellertid inte undgått kritik. Ett ofta framfört argument, som mest pregnant formulerats av Torbjörn Nilsson, gäller att staten förvisso kunde genomföra långt gående ingripanden i samhället även under den klassiska kapitalismens era. Någon renodlad *laissez-faire*-ideologi har aldrig funnits. Det har dessutom funnits element av äldre traditioner av genomgripande statsinblandning i

samhällsutvecklingen, då motiverade av paternalistiska omsorger och in på 1700-talet delvis religiösa legitimeringsgrunder. Element av dessa har levt kvar, och den organiserade kapitalismens ingripanden var därmed, enligt kritikerna, inte så nya som Kilander velat hävda.¹⁰ Mot denna kritik har framförts att det nya inte enbart handlat om ingripande i sig, även om statens räckvidd de facto utvidgades jämfört med föregående tidsspänn, utan om kombinationen av ingripanden och vissa typer av ideologiska motiveringar. Den organiserade kapitalismen kännetecknades därmed av en ny syn på samhället och statens förhållande till samhällseliga verksamheter, i relation till föregående epoker.

Denna debatt är inte slutligt avgjord, utan efterlämnar ett fruktbart arv och ett antal relevanta frågor, som kan nyttjas för att utvinna ny kunskap om statens roll och samhällsutvecklingen i den aktuella tiden. Dessa kan sammanfattas som följer:

- Hur såg statens roll ut på olika områden, och hur motiverades denna roll?
- Hur förändrades synen på samhället och dess olika sfärer vad gäller allmänt och enskilt?
- Hur kan nya empiriska exempel bidra till att nyansera fyrfasmodellens förklaringspotential och begränsningar?

I ljuset av denna diskussion riktar antologin således sökarljuset mot den nya stat, vars genombrotts-tid kan dateras till decennierna närmast före sekelskiftet, och dess tid av ideologisk och samhällsorganisatorisk nydaning. Centrala begreppspar i de ingående uppsatserna är stat-samhälle, ingripa-inte ingripa, och allmänt-enskilt. Definitionerna av dessa går tillbaka på *Den nya staten och den gamla*, men anpassas och utvecklas utifrån respektive uppsats empiriska objekt. Tiden som behandlas rör sig från cirka 1860 till 1920 men med en tonvikt på decennierna närmast omkring sekelskiftet 1900.

De olika bidragen handlar om politisk och ideologisk omvandling, om hur ett nytt kontrakt mellan statsmakt och medborgare formulerades, om gränserna för statens ingripande och om relationen mellan allmänt och enskilt, men också om hur industrikapitalistiska strukturer formades i samspel med utvecklingen på regional och lokal

nivå. Hur gick det egentligen till när hushåll, byar, socknar och städer utmanades och stöptes om i nya industrikapitalistiska former? Vilka var de ekonomiska och sociala strukturer som gick hädan, vilka sattes i deras ställe? Och hur hanterades statens alltmera närgångna händer av de ”enskilda” som i den organiserade kapitalismens tidevarv fick se sin frihet hotad?

Med utgångspunkt i den allmänna omsvängningen från frihandel till protektionism under 1880-talet undersöker Per Hammarström hur synen på den judiska gårdfarihandeln förändrades i länsstyrelsernas femårsberättelser från 1865 och in över sekelskiftet 1900. Även om Sverige i huvudsak var ett utvandrarsland under 1800-talets senare del förekom också en viss invandring, bland annat av polska och ryska judar. Många av dem kom att försörja sig med hjälp av gårdfarihandel, en form av affärsverksamhet som blev möjlig genom införandet av fullständig näringsfrihet år 1864. Hammarström visar att hotet från judiska gårdfarihandlare uppfattades växa i slutet av 1870- och början av 1880-talet. Gårdfarihandeln framfördes då som ett varnande exempel på hur näringsfriheten i detta avseende gjorde moralisk och ekonomisk skada för landsbygdens folk och i förlängningen för hela samhällskroppen. De handelsresande judarna målades ut som oärliga ”schackrare”, ständigt beredda att lura svensk allmoge. Liksom med tullarna ropades på statens ingripande för att ställa saker och ting till rätta. Än skulle staten skydda sitt folk från att prackas på onödigt kram, än från skadligt inflytande och ekonomisk konkurrens utifrån. 1887 ingrep slutligen statsmakten för att begränsa det uppfattade hotet, när riksdagen utfärdade de efterfrågade inskränkningarna i näringsfriheten. Förutom att ändringarna gjorde gårdfarihandel tillståndspliktig utfärdades också ett totalförbud för utlänningar att bedriva sådan verksamhet. Detta välkomnades ute i länen, men kom att drabba många av de svensk-judiska medborgare som bedrev handelsrörelse.

Glenn Svedin behandlar en av sekelskiftets stora frågor, den om alkoholen och den sociala ordningen. En mycket liberal alkoholpolitik under 1800-talet följdes omkring och efter sekelskiftet av en successivt allt strängare interventionspolitik som inte bara ingrep mot försäljningen av alkohol utan också mot konsekvenserna av missbruket.

Den tidigare liberalt hållna rätten att sälja berusande drycker ersattes av Brattsystem och tvångsinterneringslag för alkoholister. Denna utveckling brukar analyseras på den nationella nivån, och den ökade interventionen kopplas samman med nykterhetsrörelsens framväxt och dess påverkanskanaler in i riksdagen. Svedins bidrag handlar i stället om hur den lokala alkoholpolitiken formades i Sundsvall, en av landets främsta industristäder vid denna tid. Där konfronterades en stor efterfrågan på rusdrycker och stora såväl privata som kommunala vinstintressen med myntets baksida: en tilltagande social misär och oordning. Svedin visar att ropen på strängare tag mot rusdryckerna successivt ökade under 1800-talets senare del. Men att det var först under 1880-talet, och än mera efter sekelskiftet, som dessa krafter hade vuxit sig tillräckligt starka i stadsfullmäktige för att få gehör för en omläggning av den förda politiken i en mera restriktiv riktning. Även om de lokala politikerna var bundna av gällande lagar, fanns det, som visas, ett handlingsutrymme i tillämpningen av dem. Svedin pekar också på de stora skillnader som rådde i alkoholpolitiskt avseende mellan städer och landskommuner.

Förändringen av det svenska samhället kring sekelskiftet 1900 är nära förbunden med exploateringen av landets naturresurser, av skogen men också av vattendragen. Erik Nydahl behandlar i sitt bidrag hur vattenrätten diskuterades på 1880 års riksdag, vilket ledde fram till 1880 års vattenrättsförordningar, som i dag är mest kända för införandet av begreppet ”allmän flottled”. När det strömmande vattnet efter 1800-talets mitt inordnades som ett viktigt tillgångsslag i den nya industriella samhällsekonomin, blev det problematiskt att förena den tidigare starka strandägarrätten för enskilda med ”det allmännas”, och statens intresse av att se till att vattnet kom till största möjliga samhällsnytta. Stora ekonomiska och juridiska intressen stod på spel. För trävaruindustrin var byggandet av flottleder en förutsättning för exploatering av inlandets avlägsna skogar, och strömmarna var även av stor betydelse som drivkälla för industriella anläggningar. Jordbruket hade motsatta intressen; för dem var vattnet en ibland skadlig kraft som behövde ledas bort. Nydahl visar att värdet av en absolut och okränkbar strandägarrätt ställdes mot andra värden såsom ekonomisk tillväxt och internationell konkurrenskraft. Liksom med tullarna och gårdfarihandeln aktualiserades mera specifikt frågan

om vilken roll och vilka uppgifter som ålåg staten, hur mycket den skulle gå in och styra och ställa för att hushålla med vattenresursen på ett sätt som främjade samhällshelheten. Denna kraftmätning mellan olika rättsuppfattningar och ekonomiska intressen fördes utifrån klassiska liberala utgångspunkter men med vissa inslag som förebådade sekelslutets mera ingripande statsmakt.

Med avstamp i de teoretiska diskussionerna om professionalism och organiserad kapitalism argumenterar Rolf Torstendahl för att professionernas utveckling i Sverige var en del av den organisationsvurm som präglade tiden från 1880-tal till 1930-tal. Vid sidan om de traditionella professionerna växte det utifrån behoven i samhället och olika statliga utbildningsinitiativ fram ett antal nya professioner under denna tid. Gemensamt för dessa yrkesgrupper, såsom ingenjörer och ekonomer av olika slag, lärare och sjuksköterskor, var att de pekade på utbildning och kompetens när de hävdade sin status, i några fall certifierad genom av staten utfärdad legitimation. Ytterst handlade det om deras ställning på arbetsmarknaden såsom tjänstemän eller professionella, och i synnerhet om deras autonomi från byråkratiska hierarkier. Advokater och ingenjörer är exempel på yrken som i hög grad lyckades bevara sin autonomi. De gamla professionerna läkare och advokater blev rent av förbispungna i status av ingenjörerna under första hälften av 1900-talet. Lärare och sjuksköterskor är exempel på grupper som hade det svårare. Torstendahl menar att en vinnande modell för vissa av de professionella var att organisera sig, dels i form av särskilda professionsavdelningar som upprättades inom ramen för den statliga byråkratin, dels i form av specialiserade konsultfirmor som på egna villkor ställde sina tjänster till statens och näringslivets förfogande. Därigenom kunde varken den nya marknadsorienteringen eller den byråkratiska hierarkin manövrera ut deras ställning som professionella.

I samband med att relationen mellan stat och samhälle förändrades, väcktes omkring sekelskiftet 1900 också nya frågor inom de vetenskaper som sysslade med just dessa frågor. Närmast stod statsvetenskapen, som traditionellt varit upptagen med att utreda principerna för samhällets ordning – hur lagar och förordningar skulle samverka med människans natur för att åstadkomma största tänkbara välbefinnande, militära framgångar eller social stabilitet. I det svenska vetenskaps-

samfundet var statsvetaren och riksdagspolitikern Rudolf Kjellén en av dem som under tidigt 1900-tal sysselsatte sig med statens roll i ett antal skrifter. Som Ragnar Björk framhåller i sin artikel, förkastade Kjellén den traditionella statskunskapen som alltför inriktad på juridik och abstrakta modeller. Den kunde därför inte adekvat fånga det nya samhälle som växte fram. Snarare än att formulera principer för staten, borde statsvetenskapen enligt Kjellén formulera ett program där man presenterade en analys av världen och samhället som de faktiskt *var*. Kjelléns synsätt utgjorde enligt Björk en förelöpare till senare tiders ambition att kartlägga samhället sektor för sektor, en ambition som inte minst i de amerikanska samhällsvetenskaperna fick ett tydligt uttryck. Artikeln sätter in Kjellén och vetenskapliggörandet av samhället i ett större teoretiskt och historiskt sammanhang med utblickar till relationerna mellan svenska och amerikanska försök att förstå samhället. Björk noterar också att den internationella dimensionen i Kjelléns arbete, teorierna om geopolitik, aldrig fullt ut kopplades till analysen av det svenska samhällets interna dynamik. Rudolf Kjellén hörde till de samtida observatörer som noterade övergivandet av den icke-interventionistiska principen till förmån för en mer aktiv statsmakt, men benämnde inte de efterföljande maximerna organiserad kapitalism. Björks artikel visar att hela teorin om kapitalistiska faser i en mening utgör en förlängning av 1800-talets storslagna ambitioner att formulera förklarande abstrakta system.

Medan många sektorer såg konsekvenserna av en alltmer aktiv statsmakt, hörde tidningspressen till de näringar som undgick regleringar. Hur kom det sig? Jonas Harvard frågar i sitt bidrag om tidningspressen ska ses som ett särfall i förhållande till staten när den organiserade kapitalismen analyseras. Trots att de verkar på en marknad tillsammans med övriga företag, och genom annonseringen ingår i otaliga affärsrelationer, skiljer sig tidningarna från andra företag genom grundlagsskyddet för sin affärsidé. Harvards artikel granskar debatterna om textreklam, det vill säga betalda artiklar, under decennierna kring sekelskiftet, och de försök som mot bakgrund av pressens annonsberoende gjordes att åstadkomma statliga ingrepp i pressmarknaden. Artikeln konkluderar att pressen som näring utgör en paradox, i det att själva förutsättningen för dess samhällsbetydelse ligger i *avsaknaden* av statligt ingripande, vilket

möjliggör en oberoende och allsidig debatt. De förslag till reformer som presenterades under 1910-talet likställde i stället pressen med andra näringar och argumenterade för att samhället, i det allmännas intresse, var tvunget att ingripa för att reglera bort förekomsten av betalda artiklar och det stora beroendet av annonsörer. Pressen som vara hade blivit undermålig. Resultatet av dessa debatter blev emellertid slutsatsen att samhället, trots enighet om det negativa i textreklam och inflytande från kommersiella intressen, fick acceptera detta beroende av ekonomiska krafter, för att pressen skulle bibehålla sin frihet från staten, och därmed kunna uppfylla sitt samhällsuppdrag i det allmännas intresse.

Av sekelskiftets kanske mest brännande spörsmål, den sociala frågan, utgjorde den så kallade Norrlandsfrågan en central del. Den hårdhänta exploatering av skogarna i norr, som följde på det industriella genombrottet, hade varit föremål för debatt ända sedan 1850-talet.¹¹ Från början mestadels rörande det hot många såg framför sig, om att skogen skulle ta slut inom en snar framtid. Längre fram växte också oron för de sociala och ekonomiska konsekvenserna av att bolag köpte upp mark av självägande bönder. Rop hördes tidigt på statens ingripande till försvar för den viktiga skogen såsom ett nationellt intresse, särskilt från de nordliga län som närmast berördes. Till exempel uttryckte den västerbottniske landshövdingen i början av 1870-talet att ”kammarteorierna” om näringsfriheten var tvungna att ge vika för att lösa de problem som hopade sig, och att staten var tvungen att ta ansvar.¹² Under 1860- och 1870-talen skärptes statsmaktens hållning till den privata skogshushållningen, beträffande framför allt den skogsmark som efter denna tid uppläts av staten till nybyggare och bönder och där staten därför kunde diktera villkoren redan vid upplåtelsen. Därmed ansågs åtgärderna mera legitima och kunde lättare försvaras av de liberala.¹³

Svårare var det med lagstiftning som skulle ingripa i de redan självägandes skogar och hota äganderätten. Två undantagslagar, Gotlandslagen 1869 och Norrbottenslagen 1874, den sistnämnda en dimensionslag, förebådade en mera generell omsvängning i den förda skogspolitiken. Dock motiverades dessa med de berörda områdenas speciella förhållanden och var försiktigt hållna för att inte gripa in för

mycket i enskilds rätt. Det tidigare så starka principiella motståndet mot statligt förmynderi på skogens område mjukades upp i riksdagen närmare sekelskiftet. År 1889 kom en första lagstiftningsåtgärd som rörde hela landet, ett förbud mot upplåtelse av avverkningsrätter på längre tid än 20 år. Det följdes strax efter sekelskiftet, år 1903, av en skogsvårdslag som ställde krav på återplantering och därpå år 1906 av en lag som begränsade bolags rätt att förvärva jord- och skogsmark i de norrländska landskapen och delar av Dalarna.¹⁴ Staten sträckte sålunda över tid sina tentakler allt längre utåt för att skydda det som den ansåg behövde skyddas. Ingreppet i näringsfriheten motiverades av att man ville skydda viktiga samhällseliga värden, skogen och bönderna, i förlängningen hela den befintliga samhällskroppen, från att gå under. Därmed var den politiska omläggningen från näringsfrihet till viss statlig kontroll fullbordad i ett första skede, på skogens område.

Norrlandsfrågans politiska och ideologiska dimensioner har tidigare analyserats av bland andra Sverker Sörlin, Ove Gerard och Svenbjörn Kilander utifrån de diskussioner som fördes på nationell nivå i riksdagen.¹⁵ De följande artiklarna berör olika aspekter av skogsfrågan på regional nivå, i en av det dåtida Sveriges mest industrialiserade regioner: Västernorrlands och Jämtlands län. Då industrialiseringen, för att tala med Svenbjörn Kilander, inte smetades ut över nationen i ett jämntjockt täcke, är det naturligtvis angeläget att ta del av diskussionerna om skogen och Norrland även från de områden som mest berördes, och inte enbart från en Stockholmshorison.¹⁶

Sofi Qvarnström följer den tidiga debatten om skogsfrågan i de tre jämtländska tidningarna *Östersunds-Posten*, *Jämtlandsposten* och *Jämtlands Allehanda* under år 1894. Det var bland annat genom detta område journalisten Jonas Stadling gjorde sin välkända resa under början av 1890-talet och som anses ha kastat bränsle på diskussionen om skogsexploaterings vådor. Qvarnström visar att debatten på det lokala planet var mera splittrad och mångfasetterad än vad som tidigare har antagits, i synen på tillståndet i skogarna och vad som borde göras för att värna allmänna och enskilda intressen. En av tidningarna framstår som uttolkare av böndernas intressen, en annan som företagarvänlig, och en tredje som mera neutral i relation till en polariserad debatt. Dock kommer varjehanda röster till tals i samtliga tidningar, vilket visar att opinionen inte var entydig.

Qvarnström diskuterar också relationen mellan opinionsbildning och olika tidningsgenrer, till exempel ledar- och insändarspalternas funktioner i den regionala debatten. Något som precis som Harvards bidrag återknyter till pressens roll och ställning i sekelskiftets svenska medielandskap.

Om den jämtländska debatten år 1894 i första hand rörde relationen bolag-bönder, så kom diskussionerna i denna region längre fram att också att handla om själva skogen och, återigen, den enskilda äganderättens ställning i förhållande till det allmänna. Stefan Dalin behandlar debatten i Jämtland och Ångermanland inför antagandet av 1903 års skogsvårdslag, såsom den speglades i *Jämtlandsposten* och *Västernorrlands Allehanda*. Den regionala debatten om planerade åtgärder till skydd för skogen följs från år 1896, då en skogskommitté tillsattes för att utreda vad som behövde göras, fram till år 1903 då den ämnade skogsvårdslagen slutligen antogs av riksdagen. Dalin visar att en viktig skiljelinje på det lokala planet gick mellan dem som önskade en återväxtlag, som senare också blev beslutad, och en dimensionslag av den typ som tidigare var stiftad för landskapen norrut. Båda ingrep, fast i olika former, i den enskildes förfoganderätt till skogen och skogsmarken. Dalin visar att landstinget var en viktig aktör i detta opinionsbildande arbete, liksom flera folkmöten av bönder och andra som reste sig mot statligt förmynderi i båda formerna. Dessutom väcks frågan huruvida landstingens ledamöter gick i otakt med folkopinionen, och om synen på statens legitima befogenheter skiljde sig åt mellan ”eliten” och ”folket”. En dimensionslag, som förordades av landstingen, uppfattades av vissa som en lag som skulle gynna industrins intressen, medan en återväxtlag lättare kunde accepteras.

Slutligen presenterar Mats Rolén en fallstudie av Nils Olof Sundin, en framgångsrik skogsentreprenör från byn Stavre i Östjämtland, vars verksamhet på sätt och vis förkroppsligar de mera abstrakta diskussioner som fördes i samhällsdebatten. Sundin började med att köpa avverkningsrätter och fastigheter under 1870- och 1880-talen och byggde så småningom upp ett privat imperium med förgreningar till det stora Sundsvallsdistriktet. Även om påståenden om skogsskövling och utarmning av det forna bondeståndet lät sig höras i debatten, så var slutet av 1800-talet alltså en tid då en långt utsträckt närings-

frihet rådde. Då köpare och säljare av skog och fastigheter fick göra upp om affärer efter eget huvud, utan statens inblandning. Samma sak med skötseln av den privatägda skogen. Som nämnts skärptes dock villkoren på den svenska skogsmarknaden omkring sekelskiftet. Genom detta men även av mera marknadsorienterade orsaker, som att tillgången hade minskat på det riktigt grova timret och priserna rusat i höjden, blev det svårare att göra snabba klipp efter att marknaden nu hade mognat och gått in i en ny fas. Sundin kom vid denna tid att följa timmerfronten åt nordost och investerade i ett sågverk i Kovda vid Vita havet. Mot slutet av sin levnad skulle han där komma att konfronteras med en riktigt ingripande statsmakt, den bolsjevikiska, som helt sonika nationaliserade och lade beslag på hans och andras ryska tillgångar. På ett färgstarkt sätt visar historien om Sundin hur förändrade statliga spelregler kunde få stora konsekvenser för en enskild företagare.

Samtliga kapitel speglar ett gemensamt mönster. Uppkomsten av en samhällelig fråga inleds med att vissa aktörer uppmärksammar vad man menar är ett viktigt problem. En debatt förs där den centrala skiljelinjen gäller huruvida detta är ett *samhälleligt* problem, eller om det gäller enskilda perspektiv och intressen. I de fall då debatten utmynnar i att det förvisso är ett allmänt problem väcks planer på ingripanden, i form av stöd eller reglering. Ingripanden eller förslag till sådana inom olika sektorer, som tidningsväsende, skog eller gård-farihandel, motiveras genomgående med att frågans lösning utgör ett *samhällsintresse*, som motiverar att friheten eller beslutanderätten hos berörda aktörer kan påverkas eller inskränkas.

Delstudierna speglar därigenom, på empirisk nivå, de mekanismer som utgör kärnan i teorin om den organiserade kapitalismens samhällskonception. En förändrad roll för statsmakten kräver också en förändrad bild av samhället. En bild som inte förändrades över en natt, och som inom sig rymde ett betydande mått av variation mellan olika uttolkare, på lokal, regional och nationell nivå. Den verkliga kampen gäller därför inte ingripandena i sig själv, utan står mellan olika verklighetsbeskrivningar med anspråk på att karaktärisera samhället.

En strukturlik diskussion fortsätter i vår egen tid, där vissa sekto-

rers eller frågors samhällsvikt ofta motiverar krav på att staten ska ta över ansvaret, i vissa fall själva driften av verksamheter. Skolan, som kommunaliserats, ska med detta synsätt åter förstatligas, utifrån de problem man uppfattar att skolan har, som staten ensam kan lösa. Ett annat aktuellt exempel gäller äldreomsorgen, som över tid växlat mellan att vara ett enskilt och ett allmänt ansvar. I det senaste skedet, när kritiker av privata inrättningar hävdade att dessa dåligt uppfyllt samhällsliga behov, höjs röster för att åter församhälleliga denna verksamhet och lägga den under statens ansvar. Andra områden blir föremål för liknande debatter, alltifrån bilprovning till järnvägar och statliga företag.

Dessa moderna exempel visar att problematiken i någon mån är universell och analysmodellens värde inte begränsat till vissa årtionden. Samtidigt kan hävdas att de ideologiska strukturer som dessa typer av debatter återgår på, etablerades redan under årtiondena runt sekelskiftet 1900.

Noter

- 1 För en studie av hur västra Jämtland infogades i det sekelskiftessvenska industrisamhället, se Svenbjörn Kilander, *”En nationalrikiedom av hälsoskatter”: Jämtland och industrisamhället 1882–1910* (Hedemora 2008).
- 2 Svenbjörn Kilander, ”Staten byter ansikte: statsuppfattning och samhällssyn 1860–1910”, i Rolf Torstendahl & Thorsten Nybom (red.), *Byråkratisering och maktfördelning* (Lund 1989) s. 155–185.
- 3 Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital: Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus* (Wien 1910).
- 4 Jürgen Kocka, ”Organiserter Kapitalismus oder Staatsmonopolistischer Kapitalismus?: Begriffliche Vorbemerkungen”, i Heinrich August Winkler (red.), *Organiserter Kapitalismus: Voraussetzungen und Anfänge* (Göttingen 1974) s. 19–35; Jürgen Kocka, ”Capitalism and Bureaucracy in German Industrialization before 1914”, i *The Economic History Review*, New Series, vol. 34, nr 3 (1981) s. 453–468.
- 5 Scott Lash & John Urry, *The End of Organized Capitalism* (Cambridge 1987) s. 24–28.
- 6 För en principskiss, se Rolf Torstendahl, ”Teknologi och samhällsutveckling 1850–1980: fyra faser i västeuropeisk industrikapitalism”, i Rolf Torstendahl & Thorsten Nybom (red.), *Byråkratisering och maktfördelning* (Lund 1989) s. 85–97.
- 7 Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla: en studie i ideologisk förändring* (Uppsala 1991), se särskilt s. 210–229.
- 8 Svenbjörn Kilander, *Censur och propaganda: svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier* (Uppsala 1981).

- 9 Några exempel på arbeten som citerar *Den nya staten och den gamla* visar på bredden i genomslaget: David Kirby, *The Baltic World 1772–1993: Europe's Northern Periphery in an Age of Change* (London 1995); Eva Jakobsson, *Industrialisering av älvar: studier kring svensk vattenkraftsutbyggnad 1900–1918* (Göteborg 1996); Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering: östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (Uppsala 2004); Märit Gunneriusson Karlström, *Konsten att bli och förbli folklig: svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandlingar i kampen på offentlighetens arena* (Uppsala 2004); Kjell Blücker, *The Church as Nation: A Study in Ecclesiology and Nationhood* (Frankfurt am Main 2000); Francis Sejersted, *The Age of Social Democracy: Norway and Sweden in the Twentieth Century* (Princeton 2011).
- 10 Se framför allt Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum: första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886* (Stockholm 1994) s. 268–274. Också Nils Edling har kritiserat modellen i vissa avseenden, se t.ex. ”Staten, Norrlandsfrågan och den organiserade kapitalismen”, i *Historisk Tidskrift*, nr 2 (1994) samt *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996). För Kilanders svar på kritiken, se Kilander (2008) s. 9–10.
- 11 Redan i 1855 års skogskommittés betänkande föreslogs en återväxtlag för de enskilda skogarna i syfte att hindra den påstådda skogsförödelsen, men Kungl. Maj:t valde den gången att inte föra det vidare till riksdagen.
- 12 BiSOS, Ser H, 1871–1875, Västerbottens län, s. 12.
- 13 Det handlade dels om ett tillägg till nybyggeslagstiftningen år 1866, som stadgade att nybyggen som därefter inrättades inte skulle få fri dispositionsrätt till skogen när de senare överfördes till skattehemman, dels om motsvarande bestämmelse i 1873 års avvittringsstadga för lappmarkerna rörande avvittrad skogsmark. I båda fallen ställdes skogen under utsynings tvång av jägmästare.
- 14 En utmärkt sammanfattning av skogslagstiftningens framväxt ges i Nils Schager, *Det svenska skogsbrukets förutsättningar och historia* (Stockholm 1925). Utarbetad på uppdrag av socialiseringsnämnden: SOU 1925:11. För en analys av riksdagsbehandlingen, se även Nilsson (1994) s. 145–175.
- 15 Se t.ex. Ove Gerard, *Studier i regeringens och riksdagens behandling av Norrlandsfrågan med särskild hänsyn till förbudslagstiftningen 1901–1906* (Lund 1973); Sverker Sörlin, *Framtidlandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm 1988); Svenbjörn Kilander, ”Norrlandsfrågan och Sveriges väl”, i Stefan Dalin (red.), *Makt, myter och historiebruk: historiska problem i belysning* (Sundsvall 2014) s. 75–93.
- 16 Kilander (2008) s. 10.